

AZ EURÓPAI NÉPRAJZI ATLASZOK VIZUÁLIS MEGJELENÍTÉSÉRŐL

Bár a 19. századtól kezdve előfordult, hogy néprajzi jelenségeket térképeken ábrázoltak, a néprajzi kartográfia igazi fellendülése az 1930-as években következett be. Ekkor lett elfogadott az európai kutatásban, hogy a kultúra területi tagolódása vizsgálatnak egyik leghatékonyabb segédeszköze, ha egy adott területet vagy népcsoportot jellemző kulturális jelenségcsoportokat azonos módszertant, azonos szerkesztési alapelveket követő térkép-együtteseken, azaz néprajzi atlaszokban ábrázolnak. A két háború közötti lengyel (MOSZYŃSKI, 1934–1936), illetve német kezdeményezéseket (HARMJANZ – RÖHR, 1937–1940) alapul véve az 1950–1980-as évek egyik meghatározó célja volt az európai etnológiában, hogy nemzeti néprajzi atlaszokat, és ezek tanulságait fölhasználva egy európai néprajzi atlaszt szerkesszenek. A szinkron módon, és kifejezetten térképgyűjtemény elkészítése céljából, nemzeti vagy országos szinten, nagy infrastruktúrával gyűjtött anyagokból összeállított „igazi” néprajzi atlaszok¹ készítése mindazonáltal (a 21. századból visszatekintve már látszik) elsődlegesen közép-európai kérdésfelvetés és tevékenység maradt. A holland és belgiumi flamand területeket felölelő atlasz² – mivel kizárólag a hiedelmekkel foglalkozik – egyoldalú maradt; a cseh atlasz, noha néprajzinak nevezik, kizárólag történeti adatokat tartalmaz; címében is történeti etnográfiával foglalkozik a baltikumi atlasz, a jugoszláv és görög kezdeményezés pedig néhány térkép publikálása után elhalt. A nemzetközi atlaszkonferenciákon megjelentek ugyan norvég, dán, bolgár, albán, portugál, francia, ír és más nemzetiségű kutatók, de ha be is számoltak néprajzi atlaszok kezdeményezéséről, azok a tervállapotnál tovább nemigen jutottak. Többé-kevésbé befejezett és aránylag változatos anyagot közlő atlaszokat csak finn, svéd, német, lengyel, svájci, osztrák, szlovák és magyar kutatók alkottak. A nagy apparátussal indult és számos nemzetközi konferencián megtárgyalt európai néprajzi atlasz részben a szempontrendszer összeegyeztethetlensége miatt álom maradt: mindössze egy lapja jelent

¹ „Igazi” atlasznak ugyanis Ingrid Kretschmer, az *Osztrák Néprajzi Atlasz* egyik szerkesztője, a német, osztrák, és svájci atlaszok tanulságait összegezve csak azokat tartja, amelyek visszakereshető gyűjtőpontokhoz kötött, egy időszakot reprezentáló, és egységes módszerrel gyűjtött adatokat tartalmaznak (KRETSCHMER, 1965, 12.).

² A lábjegyzetszámok növelésének elkerülése érdekében az atlaszokra csak akkor hivatkozom, ha konkrét térképekről vagy oldalszámokról esik szó. Az emlegetett atlaszok az irodalomjegyzékben külön szerepelnek.

meg (ZENDER, 1980). A nagy atlaszprojektek lecsengése ellenére a kérdés bizonyos fokig még ma is aktuális, a nemzeti néprajzi atlaszok készítése nem szűnt meg teljesen. 2000-ben megjelent a történeti adatokat tartalmazó cseh atlasz 3. kötete és német nyelven a finn atlasz folklórkötete, 2003-ban pedig megindult az ötkötetesre tervezett *Román Néprajzi Atlasz* publikálása is (az eddigi utolsó, a 4. kötet 2011-ben jelent meg). És itt kell megemlítenünk (bár nem nemzeti, hanem regionális kitekintésű) a 2002-ben napvilágot látott *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszát* is, amely az idők szavát követve már nem papíron, hanem teljes egészében digitális adathordozón jelent meg.³ Ugyanakkor, mai világunkban bármennyire kézenfekvőnek is tűnhet a korábbi atlaszok, illetve a gyűjtött anyagok digitalizálása, erre a SIEF Etnokartográfiai Munkacsoportja ülésein⁴ elhangzottak alapján csak a magyar atlasz esetében került sor (BORSOS, 2011a). Ennek oka csak részben rejlik a tudományos közgondolkodás érdektelenségében, illetve abban, hogy az európai kutatás másra fókuszál, a szerző összehasonlító vizsgálatai szerint (BORSOS, 2006, 2007) valamennyi atlasz közül a magyar alkalmas leginkább a számítógépes feldolgozásra, a többinél racionálisabb szerkezete, következetesebb feldolgozása, valamint lapjainak nagy száma és tematikai változatossága miatt.

Jelenleg tehát az európai néprajzi atlaszok csak papír alapú hordozón hozzáférhetők: vizuális megformálásukat illető vizsgálatunkban ezeket kell tanulmányoznunk. Ennek során alapvetően a korábban felsorolt nyolc, valamint a román néprajzi atlaszt vettük szemügyre, a töredékben maradt atlaszokra csak egyes, lényegesnek tekintett esetekben hivatkozunk.⁵

A vizuális megjelenéssel az olvasó elsődlegesen az atlaszok külső formáját illetően találkozódik. A vizsgált műveknek csak egy része egységes kötészetileg is. Egy kötetes a szlovák, kettő a finn és a svéd, öt kötetesre tervezett a román atlasz, a többi nemzeté valójában tokokba csoportosított tematikus térkép-együttesnek tekinthető. Ezek közül az osztrák, a magyar és a svájci térképek méretüket tekintve éppen gerinccel, fedéllel ellátott kötetekbe rendezhetők lennének, a lengyel és különösen a német atlasz lapjai azonban méretük miatt már nehezen.⁶

³ Voigt Vilmos lelkes hangú recenziója szerint „ez az első igazán modern technikával készült magyar néprajzi szakmunka. Mindenki ezt fogja utánózni, követni, kívánja meghagyni – hacsak nem akar végképp megrekedni valami őshagyományban.” (VOIGT, 2002, 210.)

⁴ Lásd a legutóbbi két ülés beszámolóit: 2000, Révkomárom (LISZKA, 2000–2001) és 2010, Szeged (BARNÁ, 2012).

⁵ A példák esetében az atlaszokra a korábbi összehasonlító munkánkban (BORSOS, 2006, 2007) már használt módon a nemzetközi autó felségjelekkel hivatkozunk (A: osztrák, CH: svájci, D: német, FIN: finn, H: magyar, PL: lengyel, RO: román S: svéd, SK: szlovák).

⁶ Az osztrákhoz a készítők mellékeltek is egy külső borítót, amelyet házilag jancsiszeggel

Az alaptérkép

Az atlaszok képi megformálását illetően alapvetően két szempontot kell vizsgálnunk: az ábrázolás alapjául szolgáló térképet (alaptérképet), és a néprajzi adatokat megjelenítő jelrendszert. Az európai néprajzi atlaszok alaptérképeinek méretaránya egyrészt az ábrázolt terület (ország, nyelvterület) nagyságától, másrészt a népsűrűségtől és az ezzel részben összefüggő gyűjtőpont-sűrűségétől függ. Az atlaszok leggyakoribb alaptérkép-méretaránya 1:2.000.000: ilyen például a magyar mellett a német, a román,⁷ valamint a lengyel atlasz, 1:1.000.000 arányt használtak az osztrák, a svájci és a szlovák atlasz készítői, míg a tágas északi területeken (FIN, S) 1:4.000.000 volt a megfelelő.⁸ Az adott léptéket azonban következetesen csak a svájci, a magyar és a román atlaszban használták, amely természetesen megkönnyíti az atlaszon belüli összehasonlítást. Ettől akkor sem tértek el, ha a lapokon szereplő jelek „sporadikusak”. Helytakarékossági okokból a térkép tartalmától és jelbőségétől függően a többi atlaszban a lépték változott: a német és a lengyel anyag jelentős része 1:4.000.000, a svéd és finn anyagé pedig 1:8.000.000 méretarányban került papírra. A legváltozatosabb az osztrák és a szlovák atlasz: lapjaik a térkép tartalmától és az adatmennyiségtől függően négyféle méretarányban készültek.⁹

Az alaptérképek grafikai megjelenítése az egyes atlaszokat összevetve fel tűnően változatos. A rajta szereplő, az adatok helyhez kötését segítő alapvető grafikai elemek közül mindössze egyetlen egy van, amely valamilyen formában

össze is lehet illeszteni, a svájci atlaszt pedig több könyvtár maga köttette be. A német atlaszkészítés központjának tekinthető Bonni Egyetem Néprajzi Tanszékének könyvtárában a német atlaszt is beköttették: nem igazán könnyen kezelhető. A magyar atlaszt bekötte még nem láttam, ennek valószínű oka, hogy karton keménységű lapra nyomtatták, míg a lengyel és német atlasz esetében a vékonyabb papírra nyomott mappák a tokjukba eredetileg összehajtván kerültek be.

⁷ Magán a térképen méretarány nem szerepel, csak a távolság kalibráció. A méretarányt az I. kötet 20. oldalán határozzák meg.

⁸ A pontos méretarány feltüntetését az egyes lapokon a két északi atlasz készítői tartották a legkevésbé fontosnak. A svéd atlaszban csak az I. kötet nagy térképein olvasható a lépték, a kisebbeken még távolság-kalibráció sem szerepel. A finn atlasz lapjain is csak távolság-skálát találunk. Az atlasz II. kötete talán nyomdatechnikai okok miatt az I. kötetnél kisebb, és a benne szereplő térképek nem könnyen számszerűsíthető arányban készültek, a 100 km-es kalibráció alapján (amely minden lapon szerepel) ez 1:4.437.826 és 1: 7.692.307.

⁹ Az osztrák atlaszban a legtöbb térkép 1:1.000.000 arányú, de van 1:3.000.000 és 1:2.500.000 és 1:2.000.000 is. Amikor európai összehasonlítást alkalmaznak a segédterkép léptéke: 1:15.000.000 és 20.000.000. A szlovák atlasz alap-méretarányának akár az 1:2.000.000 is tekinthető, de nagyon sok 1:1.000.000 (ezek egész oldalas térképek) és 1:1.500.000 és 1:3.000.000 is az elhelyezéstől, a jelkulcs nagyságától, a lapokon levő jelek mennyiségétől, a plusz információktól függően. De akkor is nagyobb a lépték, ha egy oldalon akarják tartani az összefüggő témákat (például SK II. 22–24. Cséplés a téma mindhárom lapon). Akad 1:4.000.000 is az összefoglaló lapok közt (például SK XX. 4a–d, 5a–d *Kulturális régiók*).

valamennyi atlasz alaptérképén látható: a vízhálózat. A kiadáskori jelenben érvényes politikai határok megjelenítése már korlátozott,¹⁰ és például a gyűjtőpontok a svéd, az osztrák és a német atlasz alaptérképén még pontszerűen sincsenek feltüntetve. Az alaptérkép általában csak vonalszerűen jelzi a főbb objektumokat a vizeken kívül (például egyes nagyvárosok körvonalait a magyar atlaszban), más atlaszok ugyanakkor gazdag tartalmú, színesben nyomott domborzati térképet vesznek alapul (A, RO, SK). Átmenetnek tekinthető a finn atlasz, amely ugyan a közigazgatási határok mellett csak a vízhálózatot ábrázolja, ez utóbbi azonban az „Ezer tó országában” rendkívül látványos alaptérképet eredményezett. Az alaptérképen a gyűjtőpontokat definiáló földrajzi fókálózat (D) vagy koordinátarendszer (H, PL) is szerepel, de több esetben a fókálózat csak a térképek keretén (vagy az ún. térképtükör keretmezőjében) látható (A, S).¹¹

A gyűjtőpontok definiálására alapvetően két megoldást használ az etnokartográfia. Az egyik szerint az egyes településeket valamilyen módon (betűkkel vagy számmal) azonosítják, és ezek az atlaszban vagy a mellékletében viszszeraképezhetők, a másik esetben viszont az alaptérképre még egy fókálózatot vagy koordinátarendszert is nyomtatnak, és a helységek koordinátáik alapján azonosíthatók. Az első módszerre a leginkább „felhasználóbarát” példa a román atlasz: itt ugyanis a gyűjtőpontok román nevét rányomtatják az alaptérképre. Számmal azonosítja gyűjtőpontjait a svájci és a szlovák atlasz: az utóbbi nyugattól kelet felé tartva következetesen számozza a 250 települést, az előbbi azonban inkább bizonyos tengelyek alapján¹² azonosít: Genf kanton délnyugati sarkában indul, de a legnagyobb (387)¹³ szám nem Graubünden keleti sarkában, hanem Ticino (Tessin) kanton déli végében található. A finn atlasz is számokkal azonosít, csak másképp: nem a térképre nyomtatva, hanem külön listába szedve és nem településeket, hanem az 1910-ben érvényes közigazgatás (akkor még Finn Nagyhercegség néven az Orosz Birodalom részeként létező terület) alapján az egyházi gyülekezeteket veszi alapul. Így Karéliától (az 1910-ben is Svédországhoz tartozó) északnyugat-finn területekig 585 egységet azonosít (az északon és keleten nagy kiterjedésű gyülekezeteket sokszor kisebb, betűvel jelzett faluközösségekre bontja). Ezek határvonala szerepel az alaptérképen, és egy átlátszó segédterképen található a számok, amelyeket a közösségek a névsor szerint kaptak.¹⁴ A svéd atlaszban is a gyülekezetek adták a gyűjtőpontok bázisát, részletes regisztert azonban az atlasz nem tartalmaz, és koordinátahálót

¹⁰ Például a lengyel és a svájci atlasz alaptérképén csak az adott ország határa szerepel, a többi határ nem.

¹¹ Ez a megoldás nagyon megnehezíti a svéd atlaszban az adatok helyhez kötését.

¹² Például a Rhône völgye mentén fölfele nőnek a számok.

¹³ A később beillesztett gyűjtőpontokat (a) kiterjesztéssel jelölik (pl. 387a).

¹⁴ FIN II. 306–311.

is csak a térkép szélén.¹⁵ Ez a megoldás már átvezet bennünket a koordináta szerinti azonosításhoz, amely a lengyel és a magyar atlasz esetében szinte azonos. Az alaptérképre mindkét esetben egyszerű négyzethálót nyomtattak. A magyar atlaszban függőleges, számmal jelölt oszlopok és vízszintes, betűvel jelzett sorok (például 22n) egy négyzetet határoznak meg, amelynek 1 cm² felületén a település koordinátáit az atlasz szerkesztői csak akkor pontosították, ha abba a négyzetbe még egy (vagy több) település esett. A négyzetet 16, balról jobbra és felülről lefele számozott négyzetre osztották, és a települést ezzel a számmal már egy 6,25 mm² felületű (22n6, 22n14) négyzetbe helyezték. A lengyel atlasz megoldása ettől csak annyiban tér el, hogy a vízszintes sorokat is számmal jelölték, a kis négyzetet pedig római számmal. Itt tehát egy település kódja 22n6 és 22n14 helyett 22-14-VI és 22-14-XIV.¹⁶ A német és osztrák atlasz esetében nem koordináta-rendszert, hanem a földrajzi fókálózatot használták az azonosításhoz, és a magyar és lengyel megoldásnál sokszorosán bonyolultabb koordináta meghatározást alkalmaztak, hogy a nagyszámú gyűjtőpont (D: 20–25.000, A: 2377¹⁷) egzakt azonosítását lehetővé tegyék. Az osztrák atlaszban a fókálózat nincs a lapokra nyomtatva, a németben igen. Mivel az alaptérkép nem hossztartó, hanem szögtartó vetülettel készült, az egyes mezők nem derékszögű négyszög, hanem gyűrűcikkely alakúak. A német atlasz esetében (akárcsak az osztráknál) a megjelenítendő gyűjtőpontok elméletileg az összes népiskolával ellátott helyet jelentik, tehát a magyar vagy a lengyel atlaszhoz képest sokkal több lépcsőben és nagyobb pontossággal kellett az egyes helységek koordinátáit megadni, hogy szomszédjaiktól elválaszthatók legyenek. Az alapháló legnagyobb egységei a balról jobbra és felülről lefele sorban számozott térképmezők. Egy térképmező 36 mezőre, egy mező 25 kismezőre van osztva, amelyek szintén balról jobbra soronként lefele haladva számozódnak. Az egzakt helyhez kötés érdekében azonban a kismezők még további négy, betűvel jelzett „mezőcskére” oszlanak (a, b, c, d, a két mezőcske határán levőket pedig ab, ac, bd, cd betűvel jelzik).¹⁸ Ily módon valamennyi település három számmal és egy betűvel, vagy betűkombinációval meghatározható (például MünsterEIFel helysége: 123-33-08-d). Az ilyen sűrűségű hálózat az alaptérképre nyomtatva természetesen kezelhetetlen tenné azt, ezért az alaptérképre csak a térképmezők és a mezők kerültek rá.¹⁹

¹⁵ JANSSON – NYMAN, 1968, 99. A gyűjtőpontok mindössze az I. kötet 1. ábráján (S I. 7.) szerepelnek. Számos olyan helyen is van azonban az egyes térképeken jel, amelyek ezen az ábrán nem láthatók.

¹⁶ A magyar megoldás már látványra is használhatóbbnak tűnik, de ha ki is kell mondani a koordinátát, akkor előnye egyértelmű.

¹⁷ WOLFRAM, 1968, 93.

¹⁸ Érdekességként megemlíthető, hogy a még pontosabb helyhez kötés érdekében ezeket a betűkombinációkat o (ober), u (unter) l (links) és r (rechts) kiegészítéssel is ellátták.

¹⁹ Az 1:4.000.000 térképeken a dupla sűrűségű fókáló már zavarja a jelölvasást. Különösen igaz ez a lengyel atlasz (erősebb nyomású) koordináta hálójára.

Az alaptérkép csak az értelmezés keretét adja meg, mind a fokhálózatot, mind a térkép grafikai tartalmát (folyók, határok vonalát stb.) úgy kell a lapra nyomtatni, hogy a jelek azonosítását ne gátolja. A magyar atlasz készítői azt a megoldást választották, hogy az alaptérképet világossárga színben nyomtatták, ez azonban – különösen az első kötetek gyengébb minőségű papírján – a települések azonosítását erősen megnehezíti. Ugyancsak halvány – szürke – a lengyel atlasz alaptérképe, de kissé jobban azonosíthatók a gyűjtőpontok a jobb színválasztás, az erősebb nyomás és nagyobb térképi jel miatt. A svéd és német atlasz szürke alapszíne a lengyelre hasonlít, és az utóbbinál a fokhálózat nyomásának erőssége is. A gyűjtőpont azonosítása külön elmélyülést igényel, ennek azonban inkább azok nagy száma, és nem a problematikus vizuális megjelenítés az oka. Vizuálisan feltűnő és jól kezelhető a két színű (zöld, fehér) finn alaptérkép. A domborzatot is ábrázoló osztrák és szlovák alaptérkép is használható, de leginkább a sokszínűnyomású román alaptérkép (amely voltaképpen a mérete vagy gyűjtőpont volta miatt fontos településeket körjellel ábrázoló, standardizált színekkel nyomott domborzati²⁰ és vízrajzi térkép) alapinformációja látható jól, még ha néhány esetben a sok változat ábrázolása miatt erre nagyon sűrű jelhalmaz rakódik is.²¹

A jelek

A vizuális megjelenítés másik kérdése az egyes kulturális jelenségek adott gyűjtőpontra jellemző változatainak bemutatása. Az európai néprajzi atlaszokban erre a célra alapvetően a gyűjtőponthoz kötött figurális jeleket alkalmazták. Néhány atlaszban azonban, kihasználva, hogy a gyűjtőpontok meghatározása során igyekeztek olyanokat választani, amelyek a környezetük kultúráját is reprezentálják, bizonyos jelenségek ábrázolását felületi jellel (csíkozás, színezés) oldották meg. Mivel azonban ez a megoldás olyan eredményeket is megelőlegez, amelyeket csak a részletes kommentárban lehetne érdemben kifejteni, a felületi jel az atlaszokban szükségszerűen alkalmazott egyszerűsítést és tipizálást figyelembe véve sem tekinthető tudományosan teljesen korrektnek. Ebből következően egyetlen olyan atlasz sincs, amely kizárólag ezt a módszert alkalmazná: elsősorban a finn, a lengyel és a szlovák atlasz készítői használták,

²⁰ A síkságok zöldjétől, a hegylábak és dombok sárgáján át a magashegységek sötétbarnáig terjed a skála.

²¹ Olykor nehéz eldönteni, melyik településhez tartoznak a jelek (általában a név fölött szerepelnek, de nem mindig). Nagyon zavaró például a RO I. 233. lapon, amely ráadásul három jelenséget (kemence: körjel változatai, kémény: négyzet változatai és a kályha: háromszög változatai) ábrázol egyszerre.

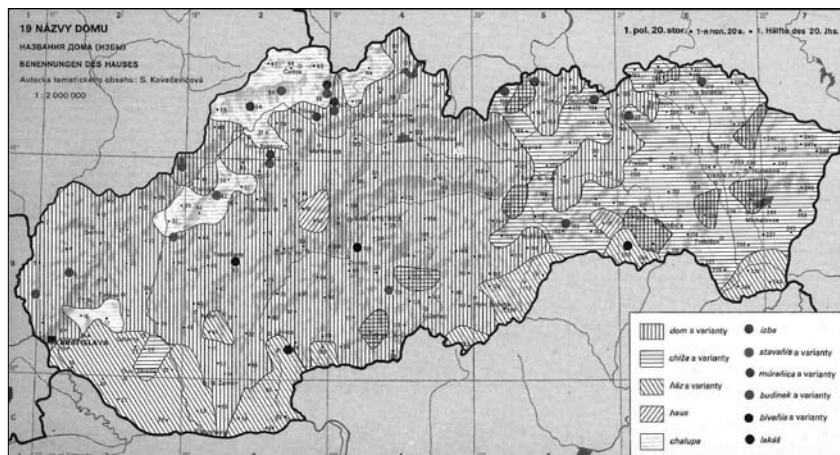
míg a magyar,²² román és svájci atlaszban alapvetően csak figurális jeleket találunk. A felületi jelek ritkán fordulnak elő önmagukban, majdnem mindig figurálisakkal egészülnek ki.²³ Általában akkor alkalmazzák, ha egy adott lapon kétféle, pótlólagos vagy kiegészítő információt is meg kívánnak jeleníteni és ezek egyes változatai aránylag nagy területen egységesek (FIN, PL). Az osztrák atlaszban a felületi jel sokféle információt hordozhat: míg a figurális jellel ábrázolt adat általában az atlaszkészítéshez végzett gyűjtésből származik, felszíni jelek láthatók a más szakmáktól átvett (például 2/16. Tájszólások), illetve a történeti adatokat (4/65. Női viselet I. 1750-től napjainkig) mutató lapokon, de jelezhetik ezek az elterjedtség mértékét (6/106. Reggeli étkezés, szilárd ételek), vagy az alaptípusokat (6/99. Eketípusok I.) is. A szlovák atlasz alkalmazza a felületi jeleket leginkább sokrétűen, leggyakrabban akkor, ha több változat is kötődik egy kutatóponthoz (a figurális jelek zsúfolását elkerülendő). Akad azonban olyan eset is, amikor egy adott jelenség helyi változatát figurális, a megnevezését felületi jellel oldották meg.²⁴ A szlovák atlasz felületi jelei az összes többitől eltérnek, mert míg azok a felületeket elnagyolt határu, meghatározott irányú vagy színű csíkozott foltokként viszik fel a lapokra (az osztrák atlasz más forrásból vett adatai kivételével), a szlovák atlaszban a felületi jelek a különféle csíkozás mellett lehetnek eltérő színűek is, és alapvetően a gyűjtőpontokhoz kötődnek. Interpolációval meghatározták, hogy egy adott pont mekkora és milyen elhelyezkedésű területet képvisel, és a felületi jeleket ezekre a lehatárolt foltokra vitték fel. Így a többi atlasztól eltérően nem elnagyolt, hanem „patchwork-szerű” képet kapunk. A látvány szép, a tartalom viszont nem korrekt: míg az elnagyolt felületi jelek elnagyolt információt jeleznek, itt a konkrét területhez köthető felületek pontos tartalmat ígérnek. Ez azonban nincs így, és egy-egy rosszul megválasztott kutatópont az atlasz hitelességét is megkérdőjelezheti (1. kép).²⁵

²² A magyar atlaszban mindössze három lapon találunk felületi jelet. Ezek közül kettőnek az alcíme kiemeli, hogy „illusztratív általánosítás” (H 45. *Gabonakeresztek kéverakási eszközei* és H 429. *Hurkatöltelékek 1900 körül*), a harmadikon pedig azért használták, mert egy-egy gyűjtőponthoz sokszor 4 jelet kellett rendelni, és a felületi módszerrel világosabb kép rajzolódik ki (H 159. *A juhászat nyári építményeinek fő típusai*).

²³ Egy ritka ellenpélda a finn atlaszból: FIN I/79. *Lóhámok*. Itt mindegyik típust felületi jel mutatja. A szlovák atlasz készítői gyakrabban élnek e módszerrel (SK VII. 1–2. *Ételnyersanyagok, Főtt ételek*).

²⁴ SK II.3. Kapatípusok.

²⁵ Az 1. kép egyetlen, de markáns példát mutat az SK IX.19. *A ház megnevezése* című lapon (ferde csíkozás: ház, függőleges csíkozás: dom). Látható, hogy a dom megnevezés a Vág és a Garam közt lenyúlik a Dunáig. Az itteni kutatópont, Újgyalla (Dulovce), szlovák telepés falu Érsekújvár és Komárom közt nagyjából felúton. A falu adatainak extrapolálása azt a képet sugallja, hogy a falu egész környéke, a Dunáig a szlovák etnikum kulturális jegyeit hordozza. A valóságban azonban Kurtakeszi (Krátke Kesy, ma Marcelháza [Marcelováv] része), Újgyalla és részben Ogyalla (Hurbanovo) kivételével az egész környék a 19. század elején is már magyar lakosságú volt, és a lakosság abszolút többsége még a 20–21. század fordulójáig is.

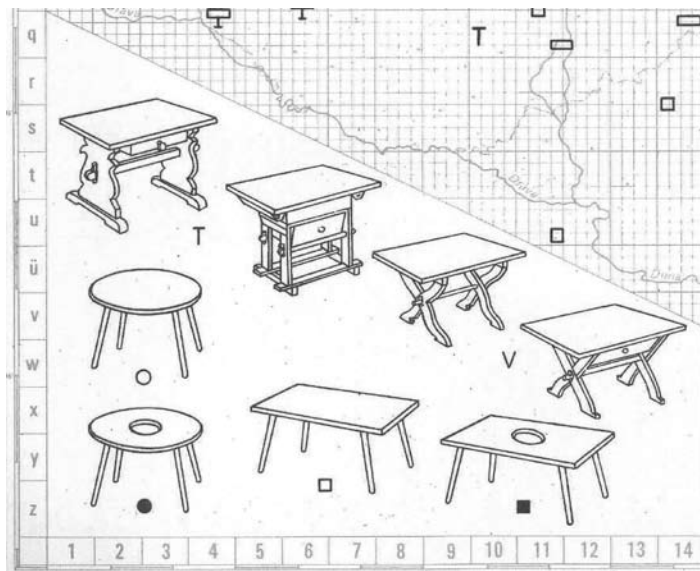
1. kép

Noha a néprajzi atlaszok készítésének korai időszakában akadtak, akik behatóan foglalkoztak a jelek formai megoldásaival, a néprajzi kartográfia az utóbbi ötven évben már alapvetően azt vallja, hogy a jel tartalmát a jelmagyarázatnak, és nem a jel formájának kell meghatároznia: a jelentés és a forma kapcsolatát előtérbe helyező megoldások tehát nemigen terjedtek el (BARABÁS, 1963, 154.). Mindazonáltal számos atlaszból hozhatunk példát a jelentés és a jelalak kapcsolatáról. A magyar atlaszban például a 260. *Az asztalok néhány változata a 20. században* című lapon a kerek jel a kerek, a négyzet a szögletes asztalokat mutatja (2. kép). A finn atlaszban a II. 67. *Üzö szellemek (Karkottava haltia)* 2.²⁶ lapon a házi szellemek ötféle, de mind házra emlékeztető háromszög alakú piros jelet kaptak, a földi és erdei szellemek pedig fekete káró jelet (3. kép. Lásd a **színes mellékletet**). A lengyel atlaszban a 253. lapon a köpülőedény formáját tükrözi a jel: az egyenes falút és változatait kör alakú jelek, a felfele szélesedő falút és változatait háromszög jelek, az x alakút x jel, a szögletes tartójút négyzetjel ábrázolja.²⁷ Az osztrákok is alkalmazzák e mód-

ján is magyar nemzetiségű. A képet árnyalja, hogy Újgyalla lakosainak etnikai identitása is gyorsan változott. A Fényes Elek (1851/2, 62) által még tót falunak írt településen az 1910-es népszámlálás több mint 90 %-os magyar többséget regisztrált (ZENTAI, 2001, 169.). Az impériumváltás után azonban visszaszlovákosodtak, és Újgyalla jelenleg is szlovák településként tartható számon (a 2011. évi népszámlálás szerint 88,6% a szlovákok aránya /<http://adatbank.sk/lexikon/ujgyalla-dulovce/> letöltés 2015. július 7.). Mivel a szlovák néprajzi atlaszban is az 1900 környéki kulturális képet igyekszik a legtöbb térkép ábrázolni, különösen rossz választásnak tűnik egy identitását ilyen gyorsan változtató települést gyűjtőpontként meghatározni.

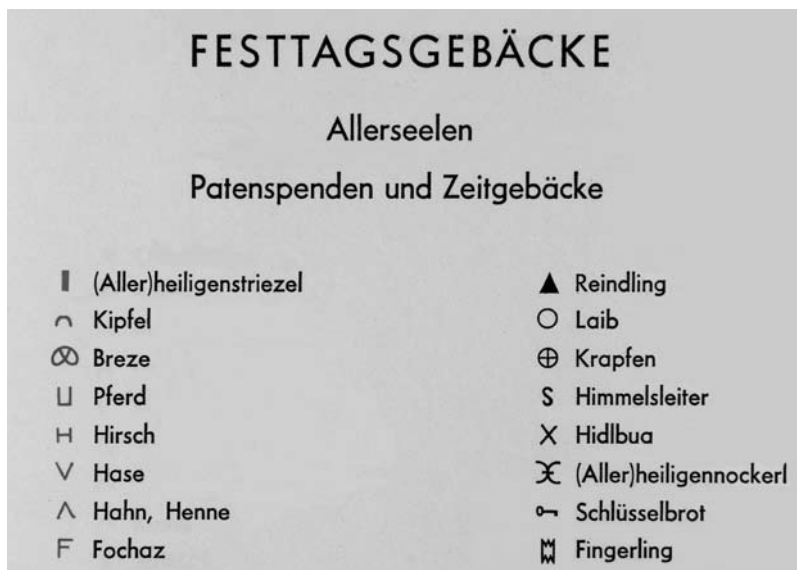
²⁶ Karkottava haltia: Helyi szellemek, akik elűzik az illetéktelen és rosszakaratú arra járókat (a magyar folklórban ismeretlen lények nevének és tevékenységének pontos értelmezését Landgraf Ildikónak köszönöm).

²⁷ Nem ilyen következetes a vele összefüggő, a zurboló formáit mutató lap jelkulcsa (PL 254.), ott az eltérő három alaptípust csak a jel színe különíti el, formára a jel nem utal.

2. kép

szert, de még egy lapon belül sem feltétlenül következetesen: például az ünnepi süteményformákat bemutató lapon (1/2.) csak néhány jel formája azonosítható a sütemény alakjával: perecforma, kulcsforma, illetve a szarvasforma (melynek jele H /Hirsch/) (4. kép). A legújabbban megjelent román atlaszban is akad ilyen

4. kép

megoldás, a faltípusokat bemutató I/201. lapon a csapolás profilját a jel alakja mutatja (kör, félkör, kereszt stb.). Erre a megoldásra talán leginkább a szlovák atlasz készítői törekedtek: a kapafarmákat bemutató lapok (II. 1, 3–4, 6–7) mindegyikén az eltérő alakú jelek a kapák lapjának formáját idézik (5. kép), a bútorokkal foglalkozó lapcsoportban (IX. 36–47) a jel alakja a bútor típusát mutatja

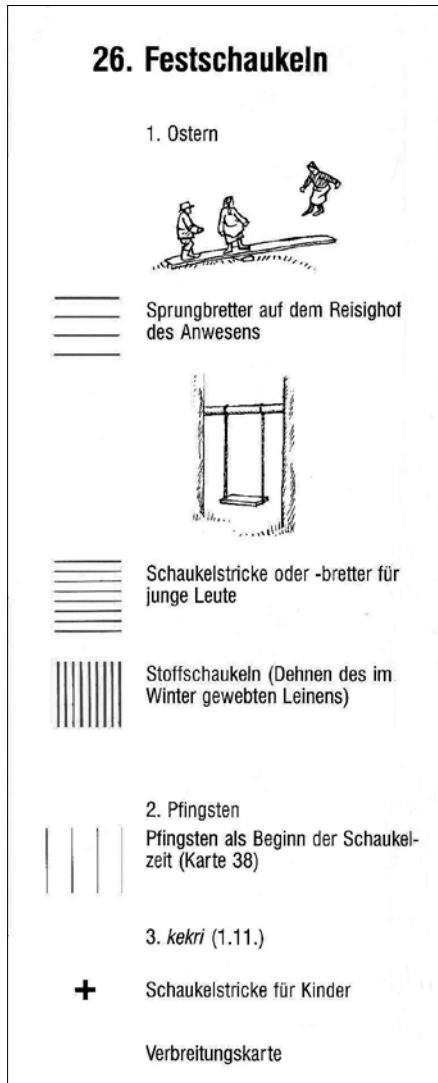

5. kép

(székforma, asztalforma, ágyforma stb.). A fenti sporadikus példákból is látszik, hogy az atlaszszerkesztők ötletessége szinte kimeríthetetlen, ám ez is arra utal, hogy a földrajzi térképezéshez hasonlóan egyetemesen elfogadott jelrendszer kidolgozása nemcsak hatalmas energiát igényelne (BARABÁS, 1963, 154.), de a néprajzi jelenségek sokszor nyelvhez, kultúrához kötött volta miatt szinte lehetetlen vállalkozás is lenne.

Barabás Jenő a jelek alakját illetően ennél fontosabbnak (a legfontosabbnak) azt tartja, hogy azok formai típusai az ábrázolt jelenségek logikai rendszerét tükrözzék. Ennek leghatásosabb eszközeként a jelek színét, illetve kitöltöttségét nevezi meg. A logikai rendszeren belüli kiegészítő adatokat pedig kiegészítő jelrészek hozzátoldásával látja megoldhatónak (BARABÁS, 1963, 154–155). Ezeket az elveket a legtöbb atlaszszerkesztő is osztotta és igyekezett meg is valósítani – nem mindig sikerrel.

A vizsgált atlaszok közül egyetlen monokróm sincsen, de a színeket szinte mindegyik másképp használta. A magyar atlasz lapjain a szín szerinti elkülönítés alapvetően a tematikus lapcsoportokban jelenik meg. A 634 térkélapot 84 tematikus csoportba rendezték, és az egy csoporthoz tartozó lapokon az adott kulturális jelenség helyi változatait alapvetően azonos színű jelekkel (piros,

6. kép

zöld, barna) ábrázolták. Akad ugyanakkor négy olyan lap is, ahol két színnyomást alkalmaztak; nehéz azonban fölfedezni, erre miért volt szükség, illetve miért nem alkalmazták ezt a módszert következetesen.²⁸ A magyar atlasz nyomdatechnikailag nemcsak az alaptérképen, hanem a jeleket tekintve is a legegyszerűbb megoldásokra törekedett. A legtöbb atlaszban azonban a lapok jelentős része (ha nem az összes) több színű. A legegyszerűbb, de hatásos színeket a finn atlasz alkalmazza. A fehér szárazföld és zöld vizek alkotta alaptérképen mind a csíkozásos felületi, mind a figurális jelek markánsan nyomtatott fekete vagy piros színekkel jelennek meg. A színek általában csak az egyes jelenségek elkülönítésére használatosak (ritka, hogy tíznél több változatot térképeznek) és gyakran következetesen élnek vele, például a II. 26. *Ünnepi hintázás* című lapon a húsvéti alkalmat piros, a pünkösdit fekete csíkozás, az egyéb alkalmakat fekete figurák jelzik (6. kép). A lengyel atlasz is alapvetően fekete és piros (és néha kék) jelszínt használ, de kevésbé látványosan. Sok lapon csak fekete jelek vannak, másutt vegyesen. Ezek használatának rendjét nehéz megítélni, mert nem ott használnak két színt, ahol számos változat van.²⁹ Térképenként csak maximum két

színt (összességében hármat: kék, zöld, piros) használtak a svájci atlasz készítői. Azokon a lapokon, ahol egy jelenség változatait kell rögzíteni, csak egy

²⁸ A magyar példák részletes kifejtését lásd BORSOS, 2011, 74–75. Jelen tanulmányban inkább a nemzetközi anyagból hozok példákat.

²⁹ Példaként nézzük egy összefüggő lappcsoporthat (szerszámszállító szánkók) lapjait: a PL 10. lapon (*A szánkók alakja*) a 6 változatot három fekete és egy piros jellel, valamint egy-egy fekete, illetve piros csíkozással mutatják be. A PL 13. lapon (*A szánkók neve*) a 6 jel mindegyike fekete, a PL 14. lapon pedig (*A hagyományos irányító eszköz eltűnése*) 6 jelből 2 piros.

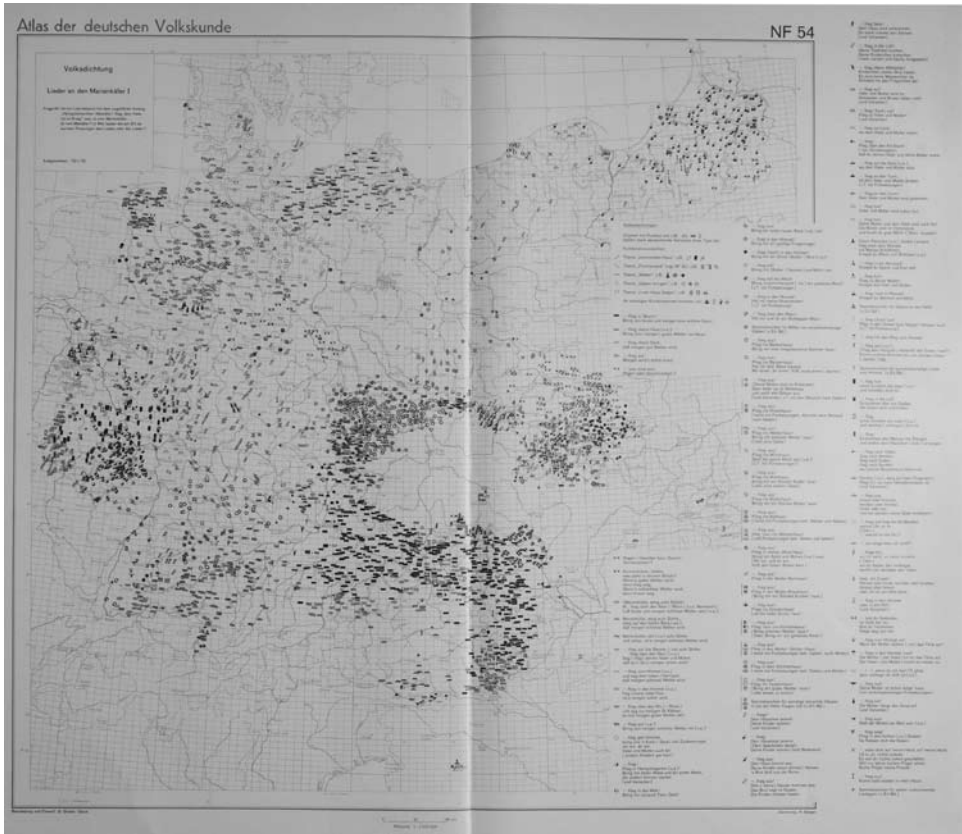
szín szerepel; ha több részkérdés is megjelenik a lapon, gyakran külön színnel jelölik a különböző részkérdésre adott válaszokat.³⁰ Emiatt nem használták a magyar atlaszban következetes tematikus színjelölést, a svájci munkában az egymást követő lapok általában más-más színűek. Az osztrák atlasz alapesetben több színt használ egy-egy lapon, leginkább az alapvető jelformákat (kör, négyzet, háromszög) nyomtatják eltérő színnel, a könnyebb jelazonosítás érdekében. Ugyanakkor területi elkülönítésre is használják: a 2/30. *Vésszőzés* című lapon a zöld jelek a Karintiára, a sárgák a Stájerországra, a barnák a Burgenlandra jellemző változatot mutatják (**7. kép.** Lásd a **színes mellékletet**). A német atlasz új és régi folyama eltérő színhasználatú. Az újban csak öt színt (barna, lila, kék, zöld, piros) használtak, a régi folyamban ezeken kívül feketét és narancsszínt is. Az új folyam alig, a régi azonban gyakrabban nyúlt egy lapon több szín használatához a jelekülönítés végett. A régi folyamban akad olyan térkép, amelyen összesen három változatot három eltérő színű és alakú jellel azonosítottak, az új folyamban ugyanakkor egyes lapokon százhoz közeli számú változatot is ugyanolyan színű, de eltérő formájú jelekkel mutatták be.³¹ A színek ilyen bátoratlan használata különösen annak fényében érthetetlen, hogy 80–100 jel esetében már olyan bonyolult kulcsrendszert kell alkalmazni, amely a jelek azonosítását akár meg is gátolhatja.³² A szlovák atlaszban is az alkérdések elkülönítése, illetve a könnyebb jeldefiniálás a színhasználat oka, az időbeli változást mutató lapokon következetesen barna (és gyakran csak felületi) jelekkel dolgoztak.³³ A román atlaszban az előszó szerint a színeket időbeli elkülönítésre használják: kék színű a jel, ha a változat tipikus 1900-ban, zöld, ha a jelenség még gyűjthető volt az anyag felvétele (1972–1982) idején, de nem volt jellemző 1900-ban, míg piros

³⁰ Például CH II. 215. *Születésnap és névnap*. A kettőt külön színnel (piros-kék) elválasztják, de az egyes csoportokon belül csak három, illetve négy típus van, ami egyrészt a jelenség gyakoriságát, másrészt az ünneplő felekezetet jelenti. Ugyanakkor vannak 30–40 jelet is tartalmazó monokróm lapok, mert ott csak egy jelenség helyi változatait mutatják be.

³¹ Például D 19. *Ki hozza a gyereket? I.*: 3 jel, 3 szín, 20. *Ki hozza a gyereket? II.*: 33 jel 3 másik szín. A 21. lap (**8. kép.** Lásd a **színes mellékletet**) az előző kettő összenyomtatása, tehát 36 jel 6 szín. Ezzel szemben a D NF (Új folyam) 35. *Keresztelői étkezés megnevezése I.* című lapon 88 különböző jel szerepel, de mindegyik kék színű. Nagyon nagyszámú jel esetében már megjelenik az új folyamban is a két szín egy lapon (D NF 29. *A halotti tor megnevezése*: 120 jel, piros és zöld színű jelkulcs).

³² A legtöbb jel (a kiegészítőjelek nélkül is több mint 100), a D NF 54. lapján (*Énekek a katicabogárnak I.*) szerepel. A meghatározások (amelyek általában a legtöbb lapon a térképtükörtől balra egymás alatt elférnek), itt 3 hasábot foglalnak el, belenyúlhatnak a térkép tükrébe is (**9. kép.**). „A probléma komplikáltságával a jelrendszer tud bizonyos mértékig lépést tartani, ha egy meghatározott szintnél tovább nem is mehet el: tudniillik csak azért, mert olyan bonyolult formát ölt, amely alapvető előnyét, az áttekinthetőséget, világosságot, egyszerűséget veszélyezteti.” (BARABÁS, 1963, 154.)

³³ SK IX.40. *Asztal*. (**10. kép**)

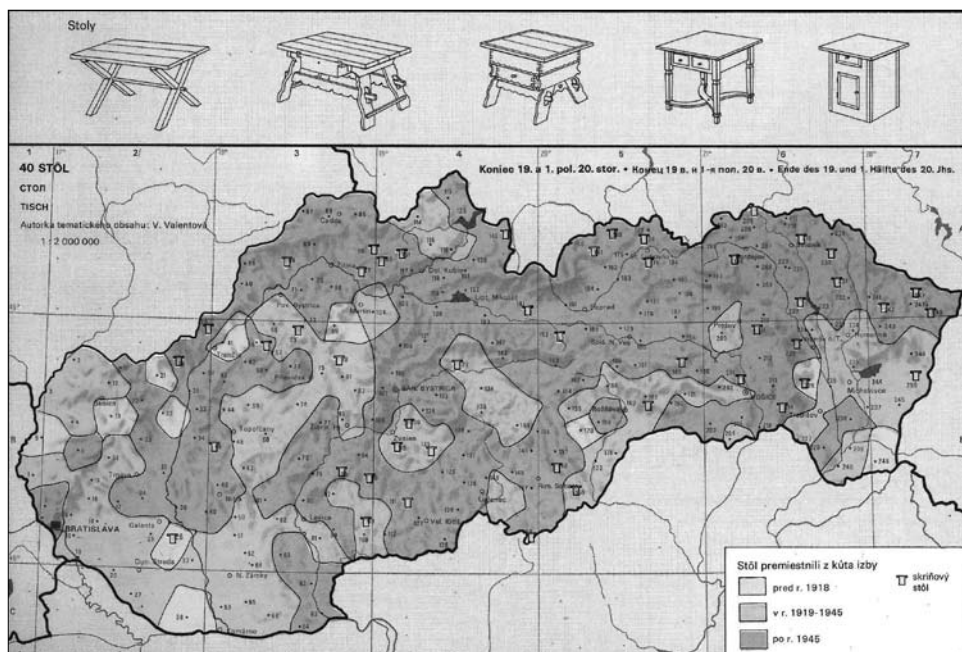
9. kép

a jel, ha mindkét időperiódusra jellemzőnek találták a gyűjtők.³⁴ Ezt a rendszert azonban nem viszik következetesen végig: vannak lapok, ahol az eltérő színeket az egy térképen szereplő két kérdés tematikus elkülönítésére használják,³⁵ máshol csak egy jelenség adott változatait jelzik eltérő színnel.³⁶ Ugyanakkor egyes lapokon a színhasználat rendkívül informatív: például a díszpárnák esetében az eltérő anyagokat eltérő színű körök jelzik. Ha például gyapjúból és lenvászonból is készítenek, egymás melletti jel mutatja, ellenben ha az adott

³⁴ RO I. 19. Így készítették például *A temetőhely öröklése* című lapot (RO I.101.)

³⁵ Például RO I. 87. *Tulajdonlás más településeken*: milyen tulajdon van /szántó, szőlő stb./ (zöld jelek), és hogy szerezték /vétél, öröklés stb./ (piros jelek).

³⁶ Például RO II. 179. *A sajtkészítő épület szobáinak száma*: piros 1, kék 2, zöld 3 szoba. RO IV. 73. *Női csuklóékszerek*. A jel színe azt jelzi, milyen korú nők hordják: piros: kislányok és nagylányok, zöld: menyecskék, kék: öregasszonyok, sötétzöld, mindenki.

10. kép

párnát e két anyag összedolgozásával készítik, a kört a két anyag színének megfelelően osztják fel (11. kép. Lásd a **színes mellékletet**).³⁷

Mint korábban láttuk, a jelek formai rendszere csak egyes esetekben utal magára a jelenségre, ahol nem ilyen egyértelmű a helyzet, gyakran ott is sikerült logikai rendet alkotni, például a magyar atlaszban egyes lapokon az azonos elnevezések változatai azonos jelet kaptak, csak kitöltöttségük változik.³⁸ Ha olyan különleges neve van egy jelenségnek, amelyet ritkasága miatt nem érdemes külön jelölni, hanem az „egyéb” kategóriába kerül, annak szimbóluma mindig X. Aránylag következetes a magyar atlasz abban is, hogy ha az adott lapon a jelkulcsban külön szerepeltetik azt a tényt, hogy a jelenség nem fordul elő, azt (–), vagy esetenként * jelzi.³⁹ A lengyel atlasz néha üres körrel jelzi a je-

³⁷ Például RO IV. 221. *A díszpárnák alapanyaga*: kender: kék, gyapjú: piros, pamut: kék, len: barna. Hasonló a RO IV. 215. *Az ágyneműk anyaga*, csak ötféle anyag (kender, gyapjú, pamut, len, nyerselyem; rendre kék, barna, piros, zöld, rózsaszín). Ugyanakkor megjegyezhető, hogy az anyagok logikai rendje inkább kender, pamut, len, gyapjú, selyem sorrendet igényelne.

³⁸ Például H 259. *Mezei bölcsők neve* című lapon pl. a *hinta* változatainak alapjele téglalap, a *ringó* változataié négyzet.

³⁹ Ellenpélda is akad, a H 305. *A befont haj elnevezése (és a fonatlan haj) az asszonyok vasárnapi viseletében a 20. század első felében* című lapon a befonatlan haját (tehát a jelenség hiányát) O jelzi. A H 345. *Csizmaviselés a nők körében 1900 körül* című lapon a – jel

lenség hiányát (és szerepelteti is a jelkulcsban, például a 54–57. lapokon), ami nem szerencsés megoldás, mert hasonló üres kör van a térképlapon az egyes gyűjtőpontok helyén is. Így tehát nem elkülöníthető, hogy az adott jelenség ott nem létezik, vagy csak nem gyűjtötték.

A nemzetközi atlaszok ezeket a problémákat eltérően kezelik. A logikai rend gyakran csorbát szenved. A román atlaszban például a különböző házi ruha és ágyneműk festékanyagát mindegyik esetében ugyanazokkal a szavakkal határozzák meg (nem színezik, növényi, ásványi, kémiai festék), de az azonos változatoknak mindig eltérő rendszerű jeleket adnak, amelyek nem feltétlenül kötődnek az adott néprajzi tárgyat bemutató lapok jeleihez sem.⁴⁰ A lengyel atlaszban például a gabonátárolókkal foglalkozó lapok jelkulcsrendszere nehezen követhető.⁴¹ Zavaró lehet a szlovák atlaszban az együttes előfordulások körosztásos bemutatása.⁴²

Az egyes jelek kitöltöttségének változása egyik atlaszban sem követ egységes rendet. A magyar esetében jelentheti az adott jelenség gyakoriságát vagy ritkaságát, több jelenség együttes előfordulását, a jelenség felekezethez kötött

feloldása az, hogy fiatal asszonyok és lányok nem hordanak csizmát, míg ha egyetlen nő sem visel ilyen lábbelit, azt töltött négyzet mutatja.

⁴⁰ RO IV. 219. Az ágynemű színező anyaga: a fentiek alapján rendre: kék kör, piros kör, zöld kör, lila kör. Ugyanakkor RO IV. 225. Diszpárnák: egy színű alapjelek (rendre tele kör, üres kör, félig tele kör, négyzet). RO IV. 231. Dísz- és konyhai kendők. A jelek különböző irányba domborodó félkörök, rendre balra, jobbra, fel, le. RO IV. 237. Asztalkendő: rendre tele kör, tele négyzet, fekvő ellipszis, álló háromszög (*12abcd kép*). Ugyancsak nehéz felfedezni a rendet például a RO I. 203. *Ferdetető házak* című lapon, ahol a jelek mind egyszínű, de különbözően kitöltött alapjelek, míg például a RO IV. 201. *Házfalak* című lapon a két alaptípust kétféle szín, azon belül egyedi formák mutatják, tartalomra is utalóan. Ugyanakkor például a RO IV. 185. *Művészi minőségű bútorok* című lapon a jelkulcs 4 alapjel kitöltött és kitöltetlen változata, de nem párosan összefüggő dolgot jelentenek. Csak a saroktéma (kitöltött lefele mutató háromszög) és kicsi téka (töltetlen lefele mutató háromszög), illetve az asztalos láda (töltetlen kör) és ácsolt láda (töltött kör) jelei jelölnek összefüggő dolgokat, ám a töltött négyzet polcot jelent, a töltetlen négyzet viszont kalaptartó szöveget, illetve a töltött fölele mutató háromszög falra erősített ruhatartó botot, a töltetlen pedig edénytartó polcot jelez. A logikai rend itt inkább az egyszerű polc és az edénytartó polc, illetve a ruhatartó bot és kalaptartó szeg összekapcsolását igényelte volna.

⁴¹ PL 80. *Gabonátárolók fő típusai*. 4 alaptípus, az első 3 altípusra oszlik, amelyek 3, 1, 2 változatban vannak, a 2. és 3. típus 1 változatban, a 4. 2 változatban létezik. A logikus rend két szín használatával az lenne, hogy a leggyakoribbat az egyik színnel, a többi a másikkal jelölnek, valójában a jelkulcsban csak az 1/2 altípus egyetlen jele piros, az összes többi fekete jel, a 4. típusé pedig sötétkék, amely a feketétől alig válik el. Külön fekete jel van a nem létező és külön a létező, de nem tudni milyen változatra.

⁴² Előfordul, hogy két jelenség együttes előfordulását úgy jelzik, hogy a kör egyik fele az egyiknek, illetve a másikkal megfelelő színű (például SK XI.37. *A szülő testvérének és házastársának megnevezése*), ugyanakkor máshol a két jel együtt szerepel (például két különböző színű kör együtt: SK XIII.13. *Tavaszi felvonulások*). Akad, ahol 2–4 dolog együttes előfordulását 2–4 részre osztott színes kör jelzi (SK XIX.12. *Vonós zenekarok*).

Bed cloths and cloths placed on the wooden pole set along the wall (III). Colorants

Literie et tissus à suspendre à la long perche du plafond (III). Colorants

Bettzeug und Webereien für die Kleiderstange (III). Farbstoffe

- The natural color of the fibers / Couleur naturelle des fibres / Die natürliche Farbe der Fasern
- Vegetable / Végétaux / Pflanzliche
- Mineral / Minéraux / Mineralfarbstoffe
- Chemical / Chimiques / Chemische

Decorative pillows (III). Colorants
Coussins décorés (III). Colorants
Verzierte Kopfkissen (III). Farbstoffe

- The natural color of the fibers / Couleur naturelle des fibres / Die natürliche Farbe der Fasern
- Vegetable / Végétaux / Pflanzliche
- Mineral / Minéraux / Mineralfarbstoffe
- Chemical / Chimiques / Chemische Farbstoffe

Decorative and household towels (III). Colorants
Serviettes décoratives en toile fine (III). Colorants
Handtücher (III). Farbstoffe

- The natural color of the fibers / Couleur naturelle des fibres / Die natürliche Farbe der Rohstoffe
- ▶ Vegetable / Végétaux / Pflanzliche
- ▲ Mineral / Minéraux / Mineralfarbstoffe
- ▼ Chemical / Chimiques / Chemische Farbstoffe

Tablecloths (III). Colorants
Nappes (III). Colorants
Tischtücher (III). Farbstoffe

- The natural color of the fibers / Couleur naturelle des fibres / Die natürliche Farbe der Rohstoffe
- Vegetable / Végétaux / Pflanzliche
- Mineral / Minéraux / Mineralfarbstoffe
- ▲ Chemical / Chimiques / Chemische Farbstoffe

12a-d. kép

voltát, illetve százalékos előfordulását.⁴³ Hasonlóan változatos e szempontból a finn atlasz is. A kitöltetlen jel jelenthet fele annyi változatot, előfordulási korszakot, ritka előfordulást, rokon jellegű változatot, de jelenthet csak egyszerűen eltérő változatot is.⁴⁴ Kiegészítő jeleket több atlasz is használ. A magyar atlasz esetében egyes szavak jelzőit, indulatszavakat, de felekezetet, alaptípus variációkat is jelenthet, és kiegészítő vagy többszörös információ bemutatására is használják.⁴⁵ Az osztrák atlasz kiegészítő jelei a magyarhoz hasonlóan sokféle jelentést hordoznak,⁴⁶ és a svájci atlasz készítői is sok információt bíztak a kiegészítő jelekre (például adott jelenség neve, bevezetésének ideje, gyakorisága, felekezethez kötött volta, eredete stb.).⁴⁷

13a. kép

⁴³ Példákat lásd: BORSOS, 2011, 75.

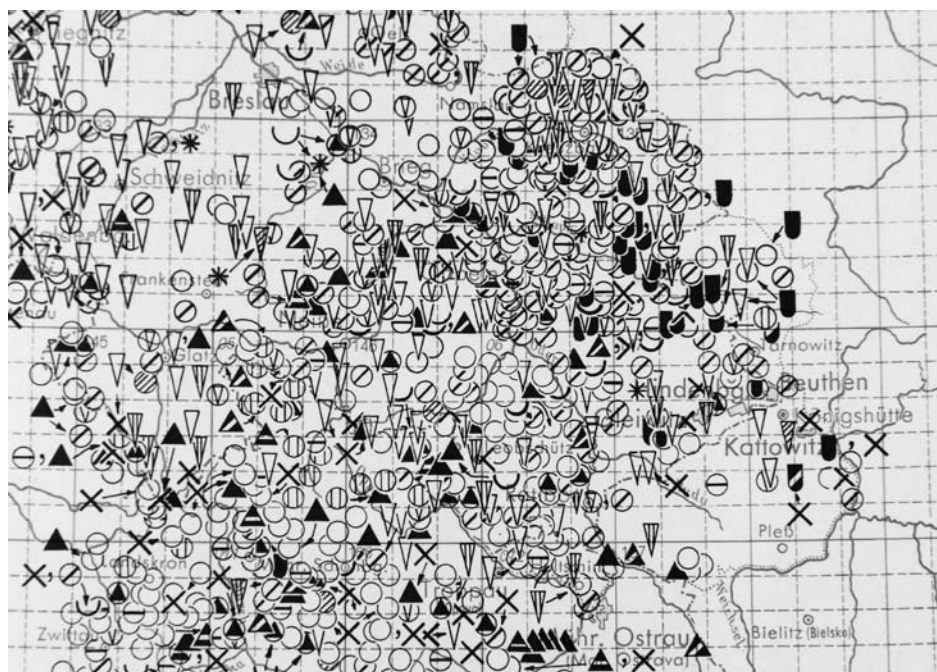
⁴⁴ A példák rendre FIN I. 60. *Hurkák* (töltött kör: disznó és tehénbélbe, üres kör: csak tehénbélbe töltik), FIN I. 55. *Húsvéti rozsétel* (töltött jel: ősi, üres jel: újabb szokás), FIN I. 54. *Kása, mint ünnepi étel*, FIN I. 56. *Gabonasörök*, FIN I. 64. *Mikor készítették ünnepi ryijy-t?*

⁴⁵ Példákat lásd: BORSOS, 2011, 75.

⁴⁶ Ha egy jelenség csak részben fordul elő, fél jel (például A 2/25. *Házikenyér* (négy szín a négy lehetőség (pl. péknél veszik, péknél cserélik, otthon sütik, otthon gyúrnák, kelesztik, de péknél sütik) és ha egész kör: általános, ha félkör: részleges). Ha két jelenség együtt fordul elő: összekötő jelet alkalmaznak (A 5/88. *Szent Miklós napi szokások* I.) vagy a két jelet összeolvasztják, de az összeolvasztott jel szerepel a jelkulcsban (A 6/108. *Szokások az almon* I.). Az A 6/116. *Jelentősebb búcsújáróhelyek* című lapon a jelméret jelzi a hely jelentőségét, formája a régiségét, színe pedig azt, hogy mely szentet tisztelik ott (zöld: Szentháromság, Krisztus, kék: Mária, piros: egyéb szent); ezen a lapon sraffozott terület jelzi, hogy ott 50%-nál több az evangélikus). Kiegészítő jelek szerepelnek még egyes lapok fölé tehető, de külön számozott pausz térképlapokon is: például A 1/8. *Az adventi koszorú bevezetési ideje* lap fölé tehető pausz anyagú A 1/7 lapról az olvasható le kitöltetlen körből, hogy a jelenség a gyűjtés idején (1960-as évek) is élt-e.

⁴⁷ Például CH II. 151. *Szent Miklós*. Alapjel: a neve, felső, oldalsó kiegészítés: időpontja, alsó kiegészítés: előfordulása. Ez utóbbi az egész CH II. 1–8 kötetben használatos, de csak a 151. lapon oldják fel: korábban, újabban, néha, ritkán, katolikusoknál, eredeti hely (13a. kép). (13b. kép. Lásd a színes mellékletet).

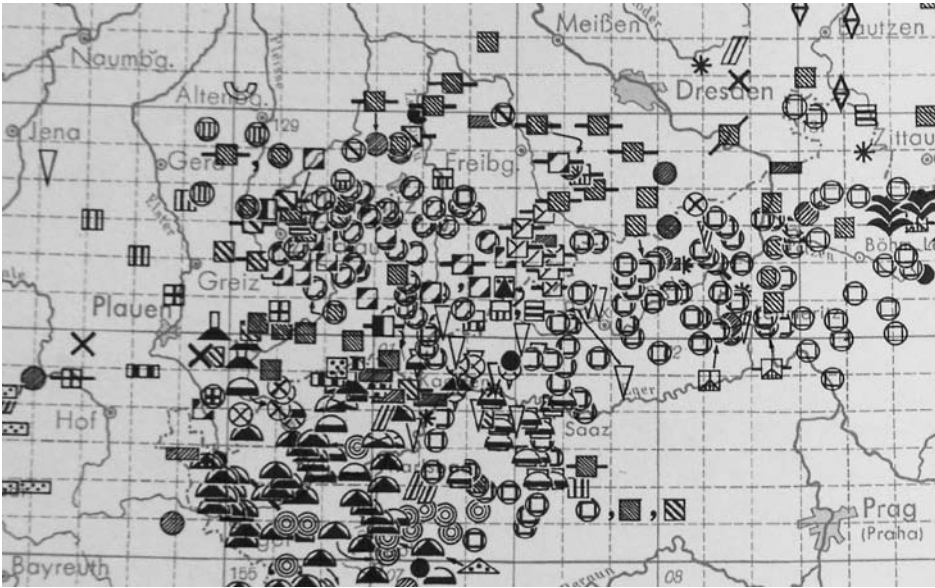
Számos esetben a zavaró jelválasztás.⁴⁸ illetve a jelek túlszűfoltása, egymásra nyomtatása nehezíti meg a jelenségek azonosítását. A román atlaszban a jelek ugyan nincsenek egymásra nyomtatva, de sokszor annyira összezsúfolódnak, hogy számosat közülük nehéz gyűjtőponthoz kötni.⁴⁹ A jelek egymásra nyomtatása ugyan a lengyel atlaszban is előfordul, de alapvető problémaként a német atlaszban jelenik meg. Itt seregestül akadnak olyan lapok, amelyeken – különösen a sűrűn lakott vidékek esetében – az egyes jelek harmada, fele nem látható, s ez (különösen, mivel egymáshoz hasonlítanak is, hiszen a nagyszámú jelenséghez nem lehet teljesen eltérő jeleket definiálni) a térkép adatait értelmezhetetlenné teszi (15a. kép). A német atlasz szerkesztői tehát évtizedes kitartó erőfeszítéssel létrehoztak egy olyan anyagot, amely csak a térképi ábrázolás alapvető céljainak (áttekinthetőség, egyszerűség) nem felel meg.

15a. kép

⁴⁸ Például PL: 55. *Kosarazás*. A harmadáig jobbról, vagy balról kitöltött, illetve középső piros csíkkal ellátott körjelek nagyon könnyen összekeverhetők. (14ab. kép. Lásd a **színes mellékletet**.)

⁴⁹ RO II. 273. *Teherhordás emberi erővel* című lapon zöld színű alapjelek (kör, háromszög, rombusz, négyzet) vannak, de rengeteg ponthoz mind a négy tartozik, emiatt teljesen összefolyó lesz a kép.

15b. kép

A néprajzi atlaszok néprajzi jelenségek helyi változatainak bemutatására készültek. Ezt a feladatot az egyszerű képi megjelenésű atlaszok (CH, D, H, PL, S) is betöltik. A szlovák atlasz gazdag rajzanyaggal segíti az ábrázolt tartalom megértését, az osztrák, és különösen a román atlasz pedig a rajzokon kívül számos fotóval is illusztrálja az egyes jelenségek helyi változatait.⁵⁰ Ezek azonban elsősorban az atlaszok esztétikai megjelenését javítják: az értelmező egyszerű rajzok (FIN, H, PL) a lapok megértését éppúgy elősegíthetik.

⁵⁰ A román anyagban szinte nincs olyan lap, amelyhez ne tartozna fotó, de az osztrák atlaszban is vannak kiegészítő lapok színes vagy fekete-fehér rajzokkal, fotókkal: fotók sütőkemencékről (2/23), a házoromjelekről (3/36) rajzok, illetve fotók viseletről (4/67ab két lapon), almtípusokról fotók (5/77) házalaprajz-típusok (6/97–98), légi fotók települések alaprajzáról (6/93.) légi fotók földhasználati típusokról (6/95), ekerajzok (6/100) stb.

IRODALOM

BARABÁS Jenő

1955 Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai. *Ethnographia*, LXVII, 409–426.

1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BARNA Gábor

2012 Ethnographic Atlases. Regions, Borders, Interferences. 16th Conference of the SIEF's International Ethnocartography Network 2010. *Acta Ethnographica Hungarica*, 57, 1, 1–2.

BORSOS Balázs

2006 Az európai néprajzi atlaszok számítógépes feldolgozásának lehetőségeiről. In: VARGYAS Gábor (szerk.): *Ethno-lore*, XXIII, 75–109. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2007 On the Possibilities of Computer-assisted Processing of European Atlases of Ethnography. *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 52, 183–214.

2011 Jel, jelkép, jelentés. A Magyar Néprajzi Atlasz és digitális változata vizuális megjelenéséről. In: DANÓ Orsolya (szerk.): *BÁNANDRÁS. Írások és képek Bán András 60. születésnapjára*. 65–79. Miskolc, Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet.

2011a *A magyar népi kultúra regionális struktúrája* I–II. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

FÉNYES Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára* I–II. Pest, Kozma Vazul.

JANSSON, Sam Owen – NYMAN, Åsa

1968 Schweden. In: (szerk. nélkül): *Bericht. Compte – Rendu. Internationale Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie*. 8–10. Februar 1966. Zagreb. 98–100. Zagreb, Etnoloski Atlas Jugoslavije, Centar za Pripremu Atlasa, Filozofski Fakultet.

KRETSCHMER, Ingrid

1965 *Die thematische Karte als wissenschaftlichen Aussageform der Volkskunde*. Bad Godesberg, Bundesanstalt f. Landeskunde u. Landforschung.

LISZKA József (Hrsg.)

2000–2001 Grenze als volkskundliches Problem. XII: Internationale Ethnokartographische Tagung. *Acta Ethnologica Danubiana*, 2–3, 11–234.

VOIGT Vilmos

2002 Hagyomány és modernizáció az első modern magyar néprajzi atlaszban. *Ház és ember*, 15, 205–212.

WOLFRAM, Richard

1968 Österreich. In: (szerk. nélkül): *Bericht. Compte – Rendu. Internationale Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie. 8–10. Februar 1966. Zagreb*. 91–93. Zagreb, Etnoloski Atlas Jugoslavije, Centar za Pripremu Atlasa, Filozofski Fakultet.

ZENTAI László (szerk.)

2001 *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914*. Pécs, Talma.

Néprajzi atlaszok

Ausztria

BURGSTALLER, Ernst – HELBOK, Adolf (Hrsg.)

1959 *Österreichischer Volkskundeatlas. 1. Lieferung*. Linz, Herman Böhlau.

WOLFRAM, Richard – LENDL, Egon unter Mitarbeit von KRETSCHMER, Ingrid (Hrsg.)

1965 *Österreichischer Volkskundeatlas. 2. Lieferung*. Wien, Herman Böhlau.

WOLFRAM, Richard – LENDL, Egon – KRETSCHMER, Ingrid unter Mitarbeit von KLENK, Edith (Hrsg.)

1968 *Österreichischer Volkskundeatlas. 3. Lieferung*. Wien, Herman Böhlau.

WOLFRAM, Richard – KRETSCHMER, Ingrid unter Mitarbeit von KLENK, Edith (Hrsg.)

1971 *Österreichischer Volkskundeatlas. 4. Lieferung*. Wien, Herman Böhlau.

WOLFRAM, Richard – KRETSCHMER, Ingrid (Hrsg.)

1974/1977/1979 *Österreichischer Volkskundeatlas. 5. Lieferung. 6. Lieferung/1–2. Teil*. Wien, Herman Böhlau.

Baltikum

TERENTEVA, L. N. – RABINOVICA, M. G. (red.)

1985 *Istoriko-etnograficeskij atlas Pribaltiki: Zemledelenie*. Vilnius, Mosklas.

TERENTEVA, L. N. – MASLOVOJ, G. S. (red.)

1986 *Istoriko-etnograficeskij atlas Pribaltiki: Odezda*. Riga, Zinatne.

Csehország

VAŘEKA, Josef (red.)

- 1978 *Etnografický Atlas 1. Ethnographischer Atlas 1. Opera ethnologica* 8. Praha, Československá akademie věd, Ústav pro etnografii a folkloristiku.

SCHEUFLER, Vladimír (red.)

- 1991 *Etnografický Atlas 2. Ethnographischer Atlas 2. Opera ethnologica* 12. Praha, Československá akademie věd, Ústav pro etnografii a folkloristiku.

MARTÍNEK, Z.

- 2000 *Etnografický Atlas Čech, Moravy a Slezska 3. Řemeslná, domácí a manuální výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756.* Praha, Československá akademie věd, Ústav pro etnografii a folkloristiku.

Európa

ZENDER, Matthias (Hrsg.)

- 1980 *Die Termine des Jahresfeuer in Europa. Erläuterungen zur Verbreitungskarte.* (Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer 1.) Göttingen: Otto Schwartz & Co.

Finnország

VUORELA, Toivo (toimittanut, szerk.)

- 1976 *Suomen Kansankulttuurin Kartasto 1. Aineellinen kulttuuri.* Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Atlas der Finnischen Volkskultur 1. Materielle Kultur. Helsinki, Finnische Literaturgesellschaft.

SARMELA, Matti

- 1994 *Suomen Perinneatlas, Suomen Kansankulttuurin Kartasto 2.* Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

SARMELA, Matti

- 2000 *Atlas der Finnischen Volkskultur 2. Finnische Volksüberlieferung.* Münster et al, Waxmann.

Görögország

szerk. nélkül

- é. n. ΑΤΛΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ. ΕΚΔΟΣΙΣ. ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ. ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ. ΛΕΥΚΩΜΑ Ι.

Hollandia

MEERTENS, P. J. – DE MEYER, Maurits

1959 *Volkskunde-Atlas. Aflevering I.* Antwerpen-Amsterdam, Uitgeversmij N. V. Standaard-Boekhandel.

MEERTENS, P. J. – DE MEYER, Maurits

1965 *Volkskunde-Atlas. Aflevering II.* Antwerpen, Uitgeversmij N. V. Standaard-Boekhandel.

MEERTENS, P. J. – DE MEYER, M. – PEETERS K. C. – VOSKUIL, J. J.

1968 *Volkskunde-Atlas. Aflevering III.* Antwerpen-Utrecht, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.

MEERTENS, P. J. – DE MEYER, M. – PEETERS K. C. – VOSKUIL, J. J.

1969 *Volkskunde-Atlas. Aflevering IV.* Antwerpen-Utrecht, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.

Jugoszlávia

szerk. nélkül

1963 *Etnološki Atlas Jugoslavije*, Pokusne Karte, Zagreb, kiadó nélkül.

BELAJ, Vitomir (red.)

1989 *Etnološki Atlas Jugoslavije. Karte s komentarima. Svezak 1.* Ethnologischen Atlas von Jugoslawien. Karten mit Kommentaren. Heft 1. Zagreb, Centar za etnolosku kartografiju Filozofskog Fakulteta Sveucilista.

Lengyelország

GAJEK, Józef (red.)

1958 *Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt próbny. Mapy 1–17.* Wrocław, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Kultury Materialnej.

GAJEK, Józef (red.)

1964–1981 *Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt I–VI. Mapy 1–355.* Warszawa, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Kultury Materialnej.

MOSZYŃSKI, Kazimierz

1934–36 *Atlas kultury ludowej w Polsce I–III.* Krakow, Polska Akademia Nauk, Komisja Etnograficzna.

Magyarország

BARABÁS Jenő (szerk.)

1987–1992 *Magyar Néprajzi Atlasz I–IX.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Németország

HARMJANZ, Heinrich – RÖHR, Erich (Hrsg.)

1937–1940 *Atlas der deutschen Volkskunde* 1–6. Lieferung. Leipzig, Hirzel.

ZENDER, Matthias (Hrsg.)

1958/1959/1962 *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Auf Grund der von 1929 bis 1935 durchgeführten Sammlungen im Auftrage der Deutsche Forschungsgemeinschaft.* 1–3. Lieferung. Marburg, Elwert.

ZENDER, Matthias (Hrsg.) in Zusammenarbeit mit GROBER-GLÜCK, Gerda – WIEGELMANN, Günter

1965/1973 *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Auf Grund der von 1929 bis 1935 durchgeführten Sammlungen im Auftrage der Deutsche Forschungsgemeinschaft.* 4–5. Lieferung. Marburg, Elwert.

ZENDER, Matthias (Hrsg.) in Zusammenarbeit mit Cox, H. L. – GROBER-GLÜCK, Gerda – WIEGELMANN, Günter

1977/1979 *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Auf Grund der von 1929 bis 1935 durchgeführten Sammlungen im Auftrage der Deutsche Forschungsgemeinschaft.* 6–7. Lieferung. Marburg, Elwert.

Románia

GHINOIU, Ion (ed.)

2003/2005/2008/2011 *Atlasul Etnografic Român. 1: Habitatul, 2: Ocupațiile 3: Technica populară, Alimentația. 4: Portul și arta populară* (Romanian Ethnographic Atlas, 1. Habitat. 2. Occupation. 3. Traditional Techniques, Food, 4. Popular Costume and Art) București, Editura Academiei Române et al.

Svájc

GEIGER, Paul – WEISS, Richard (Hrsg.) weitergeführt von ESCHER, Walter – LIEBL, Elsbeth – NIEDERER, Arnold

1950–1983 *Atlas der schweizerischen Volkskunde.* Basel, Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde.

Svédország

ERIXON, Sigurd (red.)

1957 *Atlas över Svensk Folkkultur I. Materiell och Social Kultur.* Atlas of Swedish Folk Culture. I. Material and Social Culture. Uddevalla, Kung. Gustav Adolfs Akademien – Bokförlaget Niloé.

CAMPBELL, Åke – NYMAN, Åsa (red.)

1976 *Atlas över Svensk Folkkultur II. Säger, tro och högtidssed. 1. Kartor, 2. Kommentar.* Atlas of Swedish Folk Culture II. Popular Beliefs,

Legends and Calendar Customs. Uppsala, Kung. Gustav Adolfs Akademien – AB Lundequistska Bokhandeln.

Szlovákia

KOVAČEVIČOVA, Soňa (red.)

1990 *Etnografický Atlas Slovenska*. Bratislava, Národopisný Ústav Slovenskej Akadémie Vied – Slovenská Kartografia.

KOVAČEVIČOVA, Soňa (red.)

1991 *Ethnographischer Atlas der Slowakei. Übersetzungen der Texte und der Erläuterungen*. Bratislava, Národopisný Ústav Slovenskej Akadémie Vied – Slovenská Kartografia.

Vajdaság

PAPP Árpád (szerk.)

2002 *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza*. CD. Szabadka, Kiss Lajos Néprajzi Társaság.

ON THE VISUAL APPEARANCE OF ETHNOGRAPHIC ATLASES

Since the 1930s it has been established in European ethnographic scholarship that the most effective way of examining the spatial distribution of culture is to create ethnographic atlases, i.e. to combine maps generated by a uniform methodology and editorial guidelines in order to represent cultural phenomena characteristic of regions or ethnic groups. Nevertheless, the creation of ethnographic atlases remained in the focus of ethnographical studies only in Central-Europe. Consequently, only Finnish, Swedish, German, Polish, Swiss, Austrian, Slovakian, Romanian and Hungarian ethnographers created ethnographic atlases of varying thematic scope and preparedness. This article examines the visual appearance of atlases from two aspects: at first it explores base maps and secondly sign-systems expressing ethnographic data. The nine ethnographic atlases under survey were elaborated according to various principles, and are dissimilar in form. The article tackles questions concerning the basic elements of the base map (hydrography, relief, state borders etc.) as well as the visualization and the definition of spots of data record in a coordinate system. As for the sign-systems, beyond the comparison of the signs and means of surface markings, the article analyses the relation between signs and meanings, the use of colors, the elaboration and the logical order of map keys. The article points out a number of inconsistencies as well as confusing and illogical solutions in ethnographic atlases.